

Ἡ θρησκευτικὴ ἀνάπτυξη τοῦ παιδιοῦ

Ψυχολογικὴ προσέγγιση

ΤΟΥ Κ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ
Ἐπ. Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Πολὺ σωστά ὁ εἰκοστός αἰώνας χαρακτηρίσθηκε ὡς «ὁ αἰώνας τοῦ παιδιοῦ». Ἀναλαμβάνονται σπουδαῖες προσπάθειες γιὰ νὰ δοθοῦν στὸ παιδί οἱ κατάλληλες εὐκαιρίες ὥστε νὰ ἀναπτύξει πλήρως τὶς δυνατότητές του καὶ νὰ γίνῃ χρήσιμος γιὰ τὸν ἑαυτό του, δικαίωση γιὰ τοὺς γονεῖς του, πολὺτιμο στοιχεῖο γιὰ τὴν κοινωνία μέσα στὴν ὁποία ζεῖ καὶ τὸν κόσμο στὸν ὁποῖο ἀνοίγεται.

Ἰδιαίτερα εὐαίσθητη στὸ σημεῖο αὐτὸ παρουσιάζεται ἡ Ἐκκλησία, ἡ ὁποία καὶ περιβάλλει μὲ τὴν ἀνάλογη στοργή, τρυφερότητα καὶ εὐθύνη τὸ παιδί, ποὺ τὸ θεωρεῖ ὡς προνομιούχο πλάσμα τοῦ Θεοῦ, τοῦ ὁποίου ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ ἔλαβε τὴν μορφή γιὰ νὰ ἐγκαινιάσῃ τὴ νέα Διαθήκη. Ὁ Ἰδιος ἔδωσε ἐντολὴ στοὺς μαθητὲς Του ν' ἀφήσουν τὰ παιδιά νὰ Τὸν πλησιάσουν (Ματθαίου ιθ' 14).

Αὐτὸ ὅμως τὸ πλησίασμα ἀπαιτεῖ ὁρισμένες προϋποθέσεις καὶ ἐπιτελεῖται μὲ διαδοχικὲς προσεγγίσεις, ποὺ δὲν εἶναι ἄμοιρες τῶν ψυχολογικῶν διεργασιῶν ποὺ συντελοῦνται κατὰ τὴν διαδρομὴ τοῦ ἀνθρώπου στὶς διάφορες ἡλικίες καὶ ἰδιαίτερα τὴν παιδική. Αὐτὲς τὶς διεργασίες ἐπιχειροῦμε νὰ περιγράψουμε στὶς γραμμὲς ποὺ ἀκολουθοῦν.

Εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις

Σκοπὸς μας εἶναι κυρίως ἡ ψυχολογικὴ περιγραφή τῆς θρησκευτικῆς ἀναπτύξεως τοῦ παιδιοῦ· πῶς δηλαδή, ἔρχεται σιγὰ σιγὰ σὲ σχέση μὲ τὸν Θεὸ καὶ ποιά εἶναι τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτῆς τῆς σχέσεως.

Δὲν ὑπάρχει ἡ πρόθεση νὰ δοθεῖ μία γενετικὴ ψυχολογία τῆς θρησκείας ἢ τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος, πῶς δηλαδή, γεννιέται καὶ ἀναπτύσσεται τὸ θρησκευτικὸ βίωμα. Τὸ τελευταῖο ἀνήκει σὰν ἔργο περισσότερο στὸν ὅρο τῆς Ψυχολογίας τῆς Θρησκείας. Τὸ κύριο βάρος δὲν δίνεται στὴν διερεύνηση τοῦ τί εἶναι θρησκευτικὸ βίωμα, ποιά εἶναι ἡ οὐσία τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος, ἀν ὑπάρχει δηλαδή, κατὰ τὸν ἀνθρώπινον ψυχισμό ποὺ θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς αἴσθημα, αἴσθησις, αἰσθητήριον, συναίσθημα θρησκευτικὸ ἢ τοῦ Θεοῦ ἢ τοῦ Θεοῦ, κατὰ τέλος πάν-

των σὰν ἓνα βιολογικὸ δεδομένο «γενετικά» δοσμένο ἢ κατὰ ἄλλο σὰν ἓνα δέκτης τοῦ μηνύματος τῆς θρησκείας, ποὺ θὰ βοηθοῦσε τὸν ἄνθρωπο γενικά καὶ εἰδικότερα τὸ παιδί καὶ τὸν ἔφηβα ν' ἀποκριθεῖ καὶ ν' ἀνταποκριθεῖ στὸν Θεό. Ἀν τελικά, ὑπάρχουν κάποια σημεῖα στηρίζεως βάσει τῶν ὁποίων θὰ ἀρθρώσει ὄχι μόνο ἓνα λόγο ἀλλὰ καὶ θὰ διαρθρώσει μιὰ σχέση. Σ' αὐτὴ τὴν κατεύθυνση τῆς ἐρευνας θὰ ἦταν χρήσιμο νὰ ἐξεταζόταν ποιοὶ μποροῦν νὰ εἶναι οἱ παράγοντες ἐκεῖνοι ποὺ θὰ βοηθήσουν ἢ θὰ ἀναστειλοῦν τὴν ἀνάπτυξη αὐτῆς τῆς δομῆς καὶ τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος.

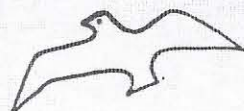
Κυρίως ἐπιχειρεῖται νὰ γίνῃ μιὰ ψυχολογικὴ πρόσβαση καὶ προσέγγιση τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος τοῦ παιδιοῦ ἀπὸ περισσότερες σκοπιεὲς καὶ ἐποψεῖς. Σὲ μία πρώτη ἐξετάζουμε τὴν συμμετοχὴ τῶν ποικίλων ἐπιπέδων ἢ διαστάσεων τοῦ ψυχισμοῦ τοῦ παιδιοῦ σ' αὐτὸ τὸ καθολικὸ θρησκευτικὸ βίωμα· σὲ μία δεύτερη θεωροῦμε τὴν ἐμπλοκή του μὲ τοὺς παράγοντες καὶ τοὺς νόμους τῆς ψυχολογικῆς ἀναπτύξεως τοῦ παιδιοῦ. Ἀσφαλῶς οἱ δύο αὐτὲς ὀπτικὲς γωνίες δὲν εἶναι οἱ μόνες. Θὰ μπορούσαμε νὰ δοῦμε τὸ θρησκευτικὸ βίωμα σὲ ἀναφορὰ μὲ τὶς ποικίλες ψυχικὲς ιδιότητες (συνειδητό, ἀσυνείδητο) καὶ τὸ παιχνίδι τῶν διαφόρων ψυχολογικῶν «χώρων» ἢ ἀκόμα κατω ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τοῦ φαινομένου τῆς μεταστροφῆς καὶ τέλος τῆς θρησκευτικῆς ψυχολογίας τοῦ ἐνηλίκου.

Συμμετοχὴ τῶν διαφόρων ἐπιπέδων τοῦ ψυχισμοῦ

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὑπὸ ὁμαλὲς συνθήκες ὅλα τὰ ἐπίπεδα ἢ διαστάσεις τοῦ ἀνθρώπινου ψυχισμοῦ ἐμπλέκονται κατ' ἀρχὴν μέσα στὸ θρησκευτικὸ βίωμα. Τὸ θρησκευτικὸ βίωμα ποὺ κατὰ τὸν K. Girsensohn δὲν εἶναι μόνο γινώσκειν ἀλλὰ ἐπίσης καὶ κατὰ πρῶτον λόγον εἶναι καὶ ἐνεργεῖν, ὀφείλει νὰ περικλείει ὅλα τὰ ἐπίπεδα τοῦ ψυχικοῦ μας βίου. Συγκεκριμένα:

α) τὸ ψυχολογικὸ ἐπίπεδο — ὁ Girsensohn περιελάμβανε καὶ ὀργανικὲς ἀκόμα ἐντυπώσεις καὶ αἰσθήματα — μὲ τὶς ποικίλες δυνα-

σέ δρόμους ποιμαντικής διακονίας

τότητες ψυχοσωματοποιήσεως τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος, πού δὲν εἶναι ἀναγκαστικά παθολογικές (κλάμα π.χ.).

β) τὸ ψυχολογικὸ ἐπίπεδο, καθὼς τὸ παιδί ἢ ὁ ἔφηβος καλεῖται νὰ συζεύξει τὴν σωματικὴ ἐκφραση καὶ κίνηση μὲ τὰ θρησκευτικὰ του σκιρτήματα: ἡ λειτουργικὴ πράξη εἶναι ἓνα χτυπητὸ παράδειγμα (σταυρός, γονυκλισίες, ἀνάταση ἢ σταύρωμα τῶν χειρῶν κ.λπ.).

γ) τὸ ἐνστικτωδὲς ἐπίπεδο: ποίος θὰ ἀρνιόταν, γιὰ παράδειγμα, ὅτι τὸ ἐνστικτὸ τῆς αὐτοσυντηρήσεως μπορεῖ νὰ ἐνεργεῖ κατὰ τὴν ἀναζήτησιν ἐνὸς Θεοῦ-δημιουργοῦ, Θεοῦ-προνοίας, Θεοῦ-λυτρωτοῦ;

δ) τὸ συναισθηματικὸ ἐπίπεδο: ἡ οὐσιαστικὴ ἀποκάλυψη τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ καὶ πολὺ περισσότερο τοῦ Χριστιανισμοῦ εἶναι ὅτι «ὁ Θεὸς ἀγάπη ἐστίν». Ὁ θεμελιώδης νόμος του εἶναι ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ πλησίον ὡς ἑαυτοῦ. Ὅπωςδήποτε καὶ ἡ ἐμπιστοσύνη καὶ ὁ φόβος θίγονται κατὰ τὴν μετάδοση τοῦ χριστιανικοῦ μηνύματος. Κατεξοχὴν ὁμῶς ὁ πιστὸς καλεῖται νὰ ἀντιδράσει συναισθηματικὰ κατὰ τρόπο ἀγαπητικόν.

ε) τὸ διανοητικὸ ἐπίπεδο συμμετέχει καὶ αὐτὸ στὸ καθολικὸ θρησκευτικὸ βίωμα, γιατί ἡ πίστη ἐκφράζεται καὶ μὲ ἔννοιες καὶ μὲ σύμβολα. Ὁ πιστὸς καλεῖται νὰ μάθει, νὰ κατανοήσῃ καὶ νὰ θαυμάσῃ.

ς) καὶ τὸ κοινωνικὸ ἐπίπεδο τοῦ ψυχισμοῦ καλλιεργεῖται καὶ ἀναπτύσσεται. Ἀπλὰ ὑπενθυμίζουμε πόσο ἡ κοινωνικὴ διάσταση εἶναι θεμελιώδους σημασίας στὴν Θρησκεία, πού δὲν χαρακτηρίζεται ἀτομοκρατικά ἀλλὰ προσανατολίζει πρὸς μία κοινωνία προσώπων. Κάθε θρησκεία ἐμπλέκει ἀναγκαστικά καὶ ὁμοθρήσκους (πρβλ. τὸν Ἰσραὴλ ὡς λαὸ ἐκλεκτό, τοὺς Χριστιανοὺς ὡς σῶμα Χριστοῦ).

ζ) τὸ αἰσθητικὸ ἐπίπεδο ἢ ἡ αἰσθητικὴ διάσταση τοῦ ψυχισμοῦ συμμετέχει στὸ θρησκευτικὸ βίωμα. Καὶ εἶναι χρησιμότατο νὰ ἐνθαρρύνονται τὰ παιδιά καὶ οἱ ἔφηβοι νὰ ἐκφράζονται θρησκευτικὰ μὲ τὸ σκῆδιο, τὴ ζωγραφικὴ, τὸ τραγούδι, τὴ μουσικὴ, τὸ χορὸ καὶ τὸ θέατρο. Ἀς ὑπενθυμίσουμε, ἐδῶ, τὸν διαγωνισμό τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας μὲ θέμα τὰ Χριστούγεννα ἢ τὴν ἀνάλογη ἔρευνα γιὰ τὴν Θ. Εὐχαριστία σὲ γνωστὰ Ἐκπαιδευτήρια τῶν Ἀθηνῶν.

η) καὶ τὸ ἐπίπεδο τῆς ἠθικῆς αἰσθήσεως ἢ τοῦ ἠθικοῦ αἰσθητηρίου ἔχει τὴ θέση του στὸ θρησκευτικὸ βίωμα τοῦ παιδιοῦ. Ἡ θρησκεία μάλιστα φωτίζει μ' ἓνα νέο φῶς τὴν λεγομένη φυσικὴ ἠθικὴ τοποθετώντας τὴν στὰ πλαίσια τῆς ζωῆς αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ, μὲ τρόπο πού τὸ ἠθικὸ βίωμα πού μεταδίδεται διὰ τῆς πίστεως νὰ μὴν εἶναι ἐνοχοποιητικὸ ἢ καταπιεστικὸ γιὰ τὸ ἄτομο.

Ψυχοθρησκευτικὴ ἀνάπτυξη

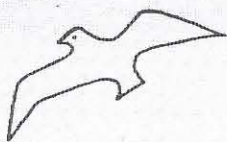
Ἡ θρησκευτικὴ ἀνάπτυξη τί εἶναι τέλος πάντων; Εἶναι μία διάσταση τῆς ἀναπτύξεως δίπλα στὴν σωματικὴ, τὴν διανοητικὴ, τὴν πνευματικὴ, τὴν συναισθηματικὴ, τὴν ἠθικὴ, τὴν κοινωνικὴ; Πολὺς λόγος ἔχει γίνῃ γενικὰ γιὰ τὰ διάφορα στάδια, βαθμίδες, φάσεις, σταθμοὺς τῆς ἀναπτύξεως ἢ ἐξελίξεως κατὰ ἡλικία τοῦ παιδιοῦ καὶ τοῦ ἐφήβου, ὡς ἐπίσης καὶ γιὰ τοὺς νόμους καὶ τοὺς παράγοντες πού διέπουν αὐτὴν τὴν ἀνάπτυξη.

Ὑπάρχει ποικιλία ἀπόψεων ὡς πρὸς τοὺς νόμους καὶ τὰ στάδια τῆς ἀναπτύξεως. Παραμένει δύσκολος ὁ προσδιορισμὸς τῶν φάσεων καὶ πολλὲς φορὲς ἀντιφατικὸς. Ὑπάρχουν μάλιστα καὶ ἐκείνοι, ὅπως ὁ E. Borneman (1979), πού ὑποστηρίζουν ὅτι τὰ κλασικὰ πρότυπα τῆς ψυχολογικῆς ἀναπτύξεως τοῦ παιδιοῦ (Freud, Buehler, Spitz, Busemann, Bergius, Piaget, Gesell) πρέπει νὰ θεωροῦνται ὡς ξεπερασμένα. Ἡ γνώμη ἀσφαλῶς αὐτὴ δὲν εἶναι ἡ ἐπικρατούσα καὶ πολλοὶ ἐκ τῶν ἐρευνητῶν σὲ αὐτὰ τὰ στάδια τῆς ἀναπτύξεως προσπάθησαν νὰ ἐντοπίσουν τὴ θέση τοῦ παιδιοῦ καὶ τοῦ ἐφήβου (Piaget, Gesell, P. Bovet, H. Schreiber, Vergote, Godin, Bissonnier).

Ἰδιαιτέρως σημασίας τελευταίως εἶναι οἱ ἐργασίες πού ἔλαβαν ὑπόψη ἄμεσα ἢ ἔμμεσα τὸ περὶ ψυχολογικῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἀνθρώπου σχῆμα τοῦ Eric Erikson. Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ πρέπει νὰ μνημονευθοῦν οἱ ἔρευνες τῶν R. Goldman (1964), L. Kohlberg (1969) καὶ J. W. Fowler (1982).

Ἀπὸ τίς προηγούμενες ἐργασίες καὶ τίς ἀπόψεις πού διατυπώνονται ἐκεῖ, εἶναι δυνατό νὰ ἐξαχθοῦν δεδωμένα τέτοια, πού θὰ μᾶς βοηθήσουν νὰ ἀντιληφθοῦμε ἔστω καὶ σὲ ἀδρές γραμμές, τὴ σχέση πού ὑπάρχει μεταξὺ ψυχολογικῆς ἀναπτύξεως καὶ θρησκευτικοῦ βιώματος ἢ τῆς σχέσεως τοῦ παιδιοῦ μὲ τὸν Θεό.

(Συνεχίζεται)

ΠΕΡΙΠΛΑΝΗΣΕΙΣ

Ἡ θρησκευτική ἀνάπτυξη τοῦ παιδιοῦ

Ψυχολογικὴ προσέγγιση

ΤΟΥ Κ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ
Ἑπ. Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Ψυχολογικά δεδομένα γιὰ τὴ σχέση τοῦ παιδιοῦ μὲ τὸ Θεό.

α) Ἡ λεγόμενη θρησκευτικὴ ψυχολογία τοῦ παιδιοῦ παρουσιάζει ὀρισμένο ἀριθμὸ κριτηρίων ποὺ συναντοῦν ἐξἄλλου τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς παιδικῆς νοοτροπίας (π.χ. τὸν ἀνιμισμὸ, τὸν ἀρτιφισιαλισμὸ), μόνον ποὺ ἐδῶ λειτουργοῦν μ' ἓναν ἰδιαίτερο τρόπο.

— ἀνιμισμός: εἶναι ἡ τάση νὰ θεωροῦμε ὅτι τὰ πράγματα ἔχουν ζωὴ καὶ προθέσεις· ἡ γλώσσα μας εἶναι ἀνιμιστικὴ καὶ εὐνοεῖ αὐτὴ τὴ στάση, π.χ. ὁ ἥλιος σηκώνεται, τὸ χιόνι ἀπλώνει τὸ ἄσπρο του πανωφόρι.

— ἀρτιφισιαλισμός, (κατασκευασιμότητα, Artificia-lisme): ὅτι ὑπάρχει, ἀντικείμενα καὶ φυσικὰ φαινόμενα κατασκευάζονται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Ὁ ὀρισμὸς τῶν λέξεων ἀπὸ τὴ χρῆση τους μπορεῖ νὰ ἐρμηνεύει αὐτὴ τὴν τάση· ὁ ἥλιος ἔχει γίνεῖ γιὰ νὰ μᾶς ζεσταίνει.

β) Τὴν θρησκευτικὴ ψυχολογία τοῦ παιδιοῦ φαίνεται νὰ τὴν χαρακτηρίζει ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς καὶ ἡ λεγόμενη μαγικὴ νοοτροπία ποὺ τὴν ἀπαντοῦμε μὲ ἀποχρώσεις σημαντικὰ διαφορετικὲς στὸν πρωτόγονο ἀκόμα καὶ ὡς ἐνήλικα, καὶ σὲ ὀρισμένους ψυχικὰ ἀσθενεῖς.

— ἀνθρωπομορφισμός: στὴν θεότητα ἀποδίδουμε ἀνθρώπινη μορφή, αἰσθήματα καὶ πάθη. Κατ' ἐπέκταση ἀποδίδουμε σὲ ὄντα καὶ πράγματα ἰδιότητες ἀνθρώπινες· ἡ σφήκα εἶναι κακὴ γιὰτὶ τοιμπάει.

— μαγικὴ νοοτροπία: προϋποθέτει μίαν παντοδυναμία τῆς σκέψεως καὶ τῆς ἐπιθυμίας. Μὲ τὸ νὰ σκεφθοῦμε ἢ νὰ ἐπιθυμήσουμε μίαν πράξιν εἶναι σὰ νὰ ἐκτελεῖται ἡ πράξις αὐτὴ καὶ νὰ ἔχουμε καὶ τὸ ἀποτέλεσμα. Αὐτὸ ἔχει σὰ συνέπεια νὰ συνδέουμε αὐθαίρετα τὰ φαινόμενα σὲ σχέση αἰτίας καὶ ἀποτελέσματος·

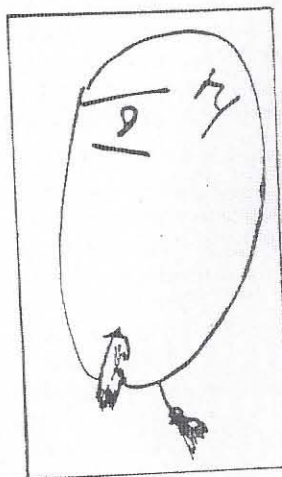
σὲ μίαν παράβαση ἐπακολουθεῖ αὐτόματα ἡ τιμωρία. Ἐκτελοῦμε μαγικὲς πρακτικὲς ἢ ἀναφωνοῦμε μαγικὲς ἐκφράσεις γιὰ ν' ἀποφύγουμε μίαν τιμωρία, μίαν δυστυχία, μίαν δυσάρεστη κατάσταση.

γ) Ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς καὶ ἡ μαγικὴ νοοτροπία μπορεῖ νὰ θεωρηθοῦν ὅτι συνιστοῦν στάδια ἐξελισσόμενα σὲ συνάρτηση μάλιστα τῆς σχέσεως τοῦ παιδιοῦ μὲ τὴν γονεϊκὴ μορφή καὶ αὐτὲς τῶν ἐνηλίκων.

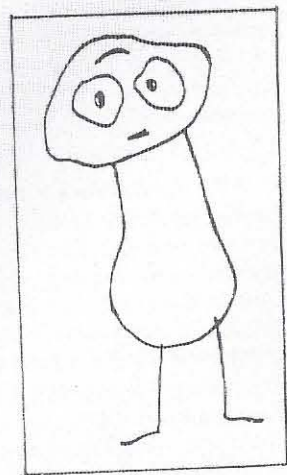
δ) Τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῶν ποικίλων σταδίων τῆς ἀναπτύξεως στὰ διαφορετικὰ ἐπίπεδα τοῦ ψυχισμοῦ (ὅπως τὸ ψυχοκινητικὸ, συναισθηματικὸ, διανοητικὸ, κοινωνικὸ κ.λπ.) ἔχουν ἀναπόφευκτα ἀπὸ τὴν ἀπὸ τὸ καθόλου βίωμα τοῦ ὑποκειμένου, ὅταν θεωρηθεῖ στὶς διαδοχικὲς φάσεις τῆς ἀναπτύξεως.

Τρεῖς παρατηρήσεις

Στὴ συνέχεια κρίνουμε ἀπαραίτητο νὰ κάνουμε τρεῖς ἐξῆς παρατηρήσεις, ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἐφαρ-

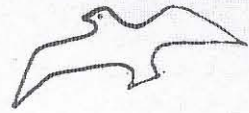
Ἀγόρι 4 ἐτῶν, 4 μηνῶν.

Κορίτσι 5 ἐτῶν, 3 μηνῶν.

* Συνέχεια ἐκ τῆς σελ. 345 τοῦ ὑπ' ἀριθ. 17 τεύχους.

σὲ δρόμους ποιμαντικῆς διακονίας

μογή τῶν ἀνωτέρω δεδομένων στὸ ποιμαντικό-παι-
δαγωγικό-κατηχητικό ἔργο τῆς Ἐκκλησίας.

α) Εἶναι πρᾶγμα φυσικό καὶ ὁμαλὸ νὰ προσέρχεται
τὸ παιδί στὴν κατήχηση μετὰ τὴ νοοτροπία ποὺ προσι-
διάζει στὴν ἡλικία του. Ὁ κατηχητής ἔχει κάπο-
τε τὸ αἶσθημα ὅτι τὸ παιδί «παραμορφώνει» τὸ
μῆνυμα.

— Στὴν πραγματικότητα, ἡ εἰκόνα τοῦ παι-
διοῦ, ἡ ἰδέα ποὺ σχηματίζει π.χ. γιὰ τὸν Θεὸ
ποῦ τοῦ μιλάμε, δὲν εἶναι πὺλ λανθασμένη
ἀπὸ τὴν μορφή τοῦ ὑδροκέφαλου ἀνθρω-
πάκου ποὺ ἀποτυπώνει στὸ χαρτί, ὅταν τοῦ
ὑποδείξουμε νὰ ζωγραφίσει τὸν πατέρα του
(βλ. σχέδιο 1).

Πρόκειται ἀπλῶς γιὰ μιὰ πρώτη ἀντίληψη, μιὰ
προϊδέαση, ἓνα πρόπλασμα. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ
τὸν «ἀρτιφισαλισμό»:

— Ὁ Θεὸς γίνεται ἀντιληπτὸς σὰν κάποιος
ποὺ κατασκευάζει τὰ δημιουργήματα, ποὺ
φυσάει τὰ σύννεφα γιὰ νὰ τὰ κάνει νὰ προ-
χωρήσουν ἢ ποὺ ποτίζει μετὰ τὴ βροχὴ τὰ
βουνὰ ὅπως ὁ κηπουρὸς τὶς ντομάτες του
(βλ. τὸ σχέδιο 2 ποὺ συνδυάζει τὸν ἀρτιφι-
σιαλισμὸ μετὰ τὸν ἀνθρωπομορφισμό).

Ἐξώφυλλο βιβλίου τοῦ Jean Effel.

Αὐτὸ δὲν θὰ βλάψει τὴν μεταγενέστερη παρά-
σταση περὶ Θεοῦ παρὰ μόνο τότε, ὅταν τίποτα δὲν θὰ
ἐπιτρέπει μιὰν ἐξέλιξη... Αὐτό, ὅς ποῦμε, ὅτι θὰ παρα-
μείνει «ὁμαλὸ» στίς παθολογικὲς κυρίως περιπτώσεις
διανοητικῆς ἀνεπαρκείας βαρεῖας μορφῆς.

β) Τὸ ἴδιο συμβαίνει τόσο μετὰ τὸν ἀνθρωπομορ-
φισμό ὅσο καὶ μετὰ τὴ μαγικὴ σκέψη καὶ νοο-
τροπία, ποὺ ἄλλωστε συνδέονται πολὺ στενά.

— «Πῶς ὅμως εἶναι δυνατόν νὰ συμβῇ ἄλλως, ἐφ'
ὅσον εἰς τὸν κόσμον τῶν ἐκ πείρας γνώσεων αὐτῶν
(τῶν παιδιῶν) οἱ φορεῖς τῆς δυνάμεως καὶ τῆς
ἀγάπης εἶναι ἄνθρωποι; Ἐπὶ πλέον, διδάσκεται
συνήθως, ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι εἰς τὴν πραγματικό-
τητα ἐν πρόσωπον ἀρσενικοῦ γένους. Ὡς ἐκ τού-
του, ἐκτὸς ὀλίγων ἐξαιρέσεων, τὰ παιδιὰ φαντά-
ζονται τὸν Θεὸν ὡς ἓνα γέροντα ἢ ὡς ἓνα πλού-
σιον ἢ ὡς ἓνα ὑπεράνθρωπον ἢ βασιλέα. Καὶ συ-
χνά, ἀν καὶ τοῦτο δὲν εἶναι τόσο γενικόν, ὅσον ὁ
Φρόυντ ὑποστηρίζει, ὁ Θεὸς ἔχει τὰ χαρακτηρι-
στικά τοῦ φυσικοῦ πατρὸς» (Allport 1960, σ.
54-55).

Ὅπως συμβαίνει τὸ ἴδιο καὶ μετὰ τρόπο πὺλ θε-
μελιακὸ μετὰ τὸν παιδικὸ ἐγωκεντρισμὸ
ὑπὸ τὴν ἐννοια ποὺ δίδει ὁ Piaget σ' αὐτὸν τὸν
ὅρο. Τὸ παιδί βλέπει φυσικὰ ὅλα τὰ πράγματα
ἀπὸ τὴ δική του ὀπτική γωνία καὶ ἔτσι τὰ ἐπανα-
φέρει ὅλα, τὸν Θεὸ καὶ τὸ κάθε τι, πίσω στὸν ἑαυ-
τό του.

— Ὁ Piaget ἀναφέρει ὅτι τὸ μικρὸ παιδί
ἐνίοτε πιστεύει ὅτι ὁ ἥλιος ὑλίσταται με-
μοναδικὸν σκαπὸν νὰ τὸ ἀκολουθῇ, ὅπου πη-
γαίνει, διὰ νὰ βλέπῃ, ἀν εἶναι ἀτακτὸν ἢ
φρόνιμον. Πολλὰ παιδιὰ νομίζουν, ὅτι ἡ
καταιγὶς ἐκσπᾷ, διὰ νὰ τιμωρήσῃ αὐτὰ προ-
σωπικῶς, ἀκριβῶς ὅπως πιστεύουν, ὅτι ὁ
«Ἀη-Βασίλης», τὸν ὁποῖον συχνὰ ἐξομοίω-
νουν πρὸς τὸν Θεόν, ἰδιαίτερος προσέχει τὰ
προσωπικά αὐτῶν ἐνδιαφέροντα.

Ὁ Kuryk ἀναφέρει ἐν ἐνδιαφέρον παράδει-
γμα «ἐγωκεντρικῆς ὀρθολογιστικῆς ἐπινοή-
σεως» σχετικῶς μετὰ μιάν παιδικὴν θρησκευ-
τικὴν σύγκρουσιν: Ἐνα ἄγριο, ἀνατραφέν
μετὰ αὐστηρὰς θρησκευτικὰς πεποιθήσεις, ἡσ-
θάνετο ὅτι ἤτο ἀμάρτημα νὰ κυλᾷ τὴν χει-
ράμαξάν του θορυβωδῶς γύρω εἰς τὴν αὐ-
λήν, παγινίδι τὸ ὁποῖον ἐπροτιμοῦσε περισ-
σότερον ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα. Διὰ νὰ ἀποφύγῃ
τὸ αἶσθημα ἐνοχῆς ἐφαντάσθη τὸ παιδίον
Ἰησοῦν, ὅπως τὸν ἑαυτὸν του, ἡλικίας ἐξ
ἐτῶν καὶ ἐτοποθέτησεν Αὐτὸν νοερῶς εἰς
τὴν χειράμαξάν του· οὕτως ἐπαιζε θορυβω-
δῶς καὶ συνεχῶς μαζί Του χωρὶς τὸ αἶσθημα
τῆς ἐνοχῆς, πρὸς ἀμοιβαίαν τέρψιν (All-
port 1960, σ. 53).

Αὐτὸ δὲν συνιστᾷ οὔτε λάθος οὔτε σφάλμα, ἀπλῶς
συνιστᾷ ἓνα στάδιο ἢ στάδια πρὸς μιὰ θεώρηση ποὺ
θὰ ἐπιτρέψει νὰ τοποθετήσῃ τὸν Θεόν, ὅχι μόνο σὰν
κάποιον ποὺ ξεπερνᾷ κατὰ πολὺ καὶ τὸν πὺλ δυνατό
ἄνθρωπο, ἀλλὰ καὶ τὸν ὑπερβαίνει ἀπείρως καὶ κάνει
ὥστε νὰ θεωρήσῃ τὴν θρησκευτικὴν σχέση ὡς προαρι-

σμένη να υπηρετήσει τον Θεό και όχι να Τόν υποδο-
λώσει και να Τόν υποτάξει.

γ) Τι πιο φυσικό λοιπόν από το να δεχθούμε ότι οι
γονεείς και κυρίως ο πατέρας, αλλά επίσης όλοι οι
ἐνήλικες παίζουν ένα ρόλο σε μια τέτοια εξέλιξη;
'Αλλά δεν μπορούμε να προσυπογράψουμε ἐντελώς
τὴ θέση τοῦ P. Bovef και ἀκόμα λιγότερο ἐκείνη
τοῦ S. Freud, σύμφωνα με τὴν ὁποία τὸ ἀνθρώ-
πινο ὄν δὲν θὰ ἐφθανε στὴν ἐννοια (ἢ τὴν «αὐτα-
πάτη», ὑπὸ τὴν φροϊδικὴ ἐννοια τοῦ ὅρου ποὺ δὲν
σημαίνει σφάλμα) τῆς θεότητας παρὰ χάρι σε μιὰ
ἀπογοήτευση ποὺ ἀφορᾷ στὴν εἰκόνα τοῦ γήινου
πατέρα (ἢ ἐκείνου ποὺ τὸν ἀναπληρώνει).

Ὅπως δὴποτε ἔχουμε τὴ γνώμη ὅτι ὁ γήι-
νος πατέρας (ἢ ἀκόμα γενικότερα ὁ γεννή-
τωρ, pater = πατέρας ἢ μητέρα) μπορεί
νὰ ἀποτελέσει ἕνα σύμβολο ποὺ ἐπιτρέπει νὰ
φθάσουμε σὲ μιὰ ὀρισμένη σύλληψη τῆς θείας
πατρότητας και στὸν Θεό, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ
'Απόστολος Παῦλος λέγει ὅτι ἀπ' 'Εκεῖνον
(πᾶσα πατριὰ ὀνομάζεται) ('Εφεσίους γ'
15). Δὲν νομίζουμε ὅμως ὅτι ὁ πατέρας — ἢ
ὁ «γεννήτωρ» — εἶναι ἐντούτοις ἀνάγκη ν'
ἀπογοητεύσει, ἀλλὰ μόνο ν' ἀφήσει νὰ δια-
φανεῖται μὲ τις ἱκανότητες του και τὰ
ὄριά του. Συμφωνοῦμε με τὴν ἀπόψη τοῦ
Costi Bendaly (1982), ὅταν λέγει, ὅτι
«ὅσο και νὰ ἔχει τις ρίζες της στὶς ἀσυνεί-
δητες γονεϊκὲς εἰκόνες ποὺ προέρχονται ἀπὸ
τὴν παιδικὴ ἡλικία, μιὰ αὐθεντικὴ θρησκευ-
τικὴ στάση δὲν μπορεί ἐντούτοις νὰ συρρι-
κνωθεῖ μόνο σ' αὐτές. Τις ἀναλαμβάνει,
βέβαια, ἀλλὰ και τις μεταξιώνει σὲ σύμβολα
μιᾶς συναντήσεως με τὸν "Ὀλως"-Άλλο,
ποὺ δὲν ὀλοκληρώνεται ὅμως ποτέ».

Γονεϊκὲς εἰκόνες και πατρότητα τοῦ Θεοῦ.

Ποιά μπορεί νὰ εἶναι ἡ σημασία τῆς ἀπουσίας
τῶν γονέων ἢ τῶν ἐμπειριῶν ἀπὸ κακοὺς γονεῖς γιὰ
τὴ διαμόρφωση τῶν σχέσεων τοῦ παιδιοῦ ἢ τοῦ ἐνη-
λίκου μ' ἕνα Θεὸ πατέρα; Χρειάζεται μεγάλη προσοχή
γιὰ νὰ μὴ περιπέσουμε σὲ ἀκρότητες ὡς πρὸς τὸ ζή-
τημα αὐτό. Γιατὶ ὑφίσταται ὁ κίνδυνος εἴτε νὰ μὴ λά-
βουμε καθόλου ὑπόψη ἢ νὰ μὴ παρατηρήσουμε τυχόν
ἐλλείψεις τῆς πατρικῆς ἢ γονεϊκῆς παρουσίας και τις
τυχόν ἐπιπτώσεις τους πάνω στὴν εἰκόνα τοῦ Θεοῦ,
εἴτε νὰ τις λάβουμε ὑπερβολικὰ ὑπόψη.

Σὲ τέτοιο σημεῖο, ὥστε μερικοὶ νὰ φθάνουν νὰ
ὑποστηρίζουν, ὅτι εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀποκαλύψουμε τὸν
Θεὸ τῆς 'Αγάπης, τὸν Θεὸ Πατέρα σ' ἐκεῖνο τὸ παιδί
ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔλειψε τὸ εὐεργέτημα νὰ ἔχει «ἀληθινὰς
γονεῖς».

'Ακολουθώντας τὴν ἴδια τακτικὴ θὰ ἔπρεπε
ἐνδεχομένως νὰ ἀναμείνουμε νὰ ἐξαφανιστεῖ
μιὰ φύκωση γιὰ νὰ ἐπιχειρήσουμε μιὰ κα-
τήχηση σὲ ἕνα ψυχωσικὸ ἄτομο — και τί θὰ
γινόταν με τὰ πρόσωπα ἐκεῖνα γιὰ τὰ ὁποῖα
δὲν ὑπάρχει πρόγνωση ὅτι θὰ θεραπευθοῦν;

Σύμφωνα ὅμως με μιὰ θεωρία ποὺ μόλις ἀναφέ-
ραμε ἡ ἀπουσία, ἡ ἔλλειψη τῆς πατρικῆς μορφῆς εἶναι
ὁρος γιὰ νὰ φθάσουμε στὸν Θεό.

Θὰ μπορούσαμε νὰ ἐπισημάνουμε τρεῖς κύριες
στάσεις ὡς πρὸς τὸ ζήτημα ποὺ συζητοῦμε.

α) Ἡ πρώτη ἀπαισιοδολογία: τίποτε δὲν μπορεί
νὰ γίνει ὅταν ἕνα παιδί δὲν ἐδοκίμασε τὴ γονεϊκὴ
ἀγάπη και δὲν ἐθαύμασε τοὺς γεννήτορες του ἢ
ἔστω και τὰ ὑποκατάστατά τους.

β) Ἡ δεύτερη, αἰσιοδολογία: ὑποστηρίζει, ὅτι
τίποτε ἄλλο δὲν μπορεί νὰ εὐνοήσει τὴν ἀνα-
ζήτησιν ἂν ὄχι τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ Θεοῦ Πατέρα
ὅσο ἡ στέρηση τοῦ ἐπίγειου πατέρα και μητέρας.

γ) Ἡ τρίτη τέλος, τῶν ἀδιαφόρων, ποὺ θεω-
ροῦν ὅτι αὐτὴ ἡ κατάσταση δὲν μπορεί νὰ ἔχει
κανενὸς εἶδους ἐπιπτώσεις στὴν κατήχησιν ἢ δια-
ποίμανσιν, δεδομένου ὅτι ὁ οὐράνιος Πατέρας
εἶναι τελείως ἄλλης τάξεως ἀπὸ τὸν ἐπὶ γῆς πα-
τέρα ἢ μητέρα.

Καμία ὅμως ἀπὸ τις ἀναφερθεῖσες τρεῖς στάσεις
δὲν φαίνεται νὰ ἱκανοποιεῖ ἀληθινά.

α) Στὴν πρώτη μπορούμε ν' ἀντιτάξουμε, ὅτι ὁ
Θεὸς στὴν ὑπερβατικότητά του, δὲν ἔχει ἀνάγκη
ἀπὸ γήινες γονεϊκὲς μορφές γιὰ νὰ γίνει κατα-
ληπτός: ἡ ἀνθρώπινη πατρότητα προέρχεται,
σύμφωνα με τὸν 'Απόστολο Παῦλο, ἀπὸ τὸν Θεὸ
και δὲν συμβαίνει τὸ ἀντίθετο ('Εφεσίους γ' 15).

β) Στὴν δευτέρῃ θέση μπορούμε ν' ἀντιστρέψουμε
πὺς μιὰ ἀναζήτησιν τοῦ Θεοῦ ποὺ δὲν θὰ θεμε-
λειωνόταν παρὰ πάνω σὲ μιὰ ἀπογοήτευση ἢ σὲ
ἕνα κενό, θὰ ἐκινδύνευε πολὺ στὸ νὰ ὀδηγήσει σ'
ἕναν πατέρα τῆς ἀναπληρώσεως, τῆς εἰκασίας,
γιὰ τὸν ὁποῖο θὰ μπαίναμε στὸν πειρασμὸ νὰ
χρησιμοποιήσουμε τὴν ἴδια λέξη τοῦ Φρόυντ
μιλώντας γιὰ ἕνα «πατέρα τῆς αὐταπάτης».

γ) Στὴν τρίτῃ θέση, τέλος, θὰ μπορούσαμε νὰ ἀπαν-
τήσουμε πὺς ἡ ἀπογοήτευση τοῦ παιδιοῦ, ὡς
πρὸς τοὺς γεννήτορες του, πολὺ περισσότερη μιὰ
ἐγκατάλειψιν, μιὰ ἀπόρριψιν, κακὴ μεταχείριση,
θὰ ξεπηδήσουν ἀναγκαστικὰ στὸν ἐσωτερικὸ του
κόσμο, τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ τοῦ κάνουμε λόγο γιὰ
τὸν Θεὸ σὰν πατέρα: Θὰ ἦταν σὰ νὰ πέφταμε
στὸν ἀγγελισμὸ ἂν σκεφτόμαστε διαφορετικὰ.
Θὰ πρέπει λοιπόν, νὰ θεωρήσουμε, ὅτι ἡ στέρηση
ἐνὸς ὁμαλοῦ οἰκογενειακοῦ περιβάλλοντος εἶναι
δυνατὸ νὰ ἔχει πραγματικὲς ἐπιπτώσεις πάνω στὴν
εἰκόνα ποὺ θὰ σχηματίσει τὸ ἄτομο ἀναφορικὰ
με τὴν θεία πραγματικότητα και τὸ σχέδιον ἀγά-
πης τοῦ Θεοῦ του.

Παραθέτω ἐνδεικτικὰ τὸ παράδειγμα
ποὺ ἀναφέρει ὁ G. W. Allport (1960, σ.
55' βλ. και B. Θερμοῦ 1985, σ. 104) ἐνὸς
παιδιοῦ ἑξὶ ἐτῶν. Με ἐκδηλον προσωπικὴν
προσπάθειαν ἠρνήθη αἰφνιδίως νὰ εἴπῃ τὸ
«Πάτερ ἡμῶν». Ὡς δικαιολογίαν προέβαλεν,
ὅτι ὁ Θεός, ὁ ὁποῖος φαίνεται νὰ εἶναι καλός,

δεν ἔμπορεῖ νὰ ὁμοιάζῃ μὲ τὸν ἐπίγειον αὐτοῦ πατέρα, ἓνα μέθυσον καὶ ἀρνητὴν τῆς θρησκείας. Καὶ συνεχίζων σχολιάζει ὁ Allport· τὸ παιδί δὲν εἶχεν εἰσέτι μετατοπίσει τὴν συγκεκριμένην εἰκόνα τῆς πρώτης παιδικῆς ἡλικίας εἰς τὴν περισσότερον ἀφηρημένην ἐννοίαν, κατὰλληλον διὰ τὴν μετέπειτα ζωὴν.

Τὸ νὰ λάβουμε ὅμως ὑπόψιν αὐτὸ τὸ μειονέκτημα δὲν ἀπαιτεῖ μὲ κανένα τρόπο νὰ ἀπαρνηθοῦμε μίαν Ἀποκάλυψιν, ποὺ ἔχει μόνον θὰ τὴν εὐχόμεσθε γιὰ τὸ συγκεκριμένο πρόσωπο, ἀλλὰ ποὺ ἀντικειμενικὰ εἶναι ἀληθινὴ ἂν τὴν δοῦμε κάτω ἀπὸ τὴν ὀπτική γωνία καὶ προοπτικὴ τοῦ κατηχητῆ· πῶς θὰ μπορούσε συνεπῶς νὰ τὴν ἀρνηθεῖ ὁ τελευταῖος; Διαπιστώνεται, πάνω στὰ πράγματα, πῶς ὅταν αὐτὴ ἡ Ἀποκάλυψιν προσφέρεται μὲ τρόπο ἀκριβῆ καὶ λεπτὸ ἔχει μόνον δὲν πέφτει στὸ κενό, δὲν τραυματίζει τὸ ἄτομο, δὲν υφίσταται τίς παραμορφώσεις ποὺ θὰ φοβόμασθε, ἀλλ' ἀντίθετα καθιστᾷ τὸ παιδί ἢ τὸν ἑφηβο εὐτυχισμένο καὶ τὸν βοηθεῖ ν' ἀνθίσει. Τὴ χαίρεται βαθεῖα χωρὶς ἐν-τούτοις νὰ τὸ κάνει θέμα μιᾶς ψευδο-μυστικιστικῆς ἐξάρσεως. Γι' αὐτὸ μὴ ἀκόμα μιὰ φορὰ ἀποδεικνύεται ἀκριβῆς ὁ εὐαγγελικὸς λόγος ὅτι ἡ ἀλήθεια ἐλευθερώνει (Ἰωάννου γ' 32).

Ἐκ πείρας θὰ μπαίναμε στὸν πειρασμὸ νὰ δικαιολογήσουμε τὸν Γιούγκ (C. G. Jung) καὶ νὰ μιλήσουμε γιὰ βασικούς ἀρχετύπους. Γιατὶ τόσο ἀπὸ τίς θεῖες ιδιότητες καὶ παρὰ τίς ἀρνητικὰς δικές του ἐμπειρίες, τὸ ἀνθρώπινο ὄν εἶναι ἕτοιμο νὰ ἀνοίχτῃ στὸ βασικὸ χριστιανικὸ μυστήριον τοῦ Θεοῦ Πατέρα καὶ τῆς τριαδικῆς Του ζωῆς, ζωῆς στὴν ὁποία μᾶς συνάπτει γιὰ πάντα ἡ Χάρη, καθιστώντας μᾶς υἱὸς ἐξ υἱοθεσίας αὐτοῦ τοῦ ἰδίου τοῦ Θεοῦ. Γιὰ κάτι τέτοιο θὰ ἦταν ἀρκετὸ ἂν λαβαίναμε ὑπόψιν τὸ γεγονὸς ὅτι κάθε ἄνθρωπος φέρει μέσα του, μὲ τρόπο ἔμφυτο, τέτοιους λίθους στηρίξεως καὶ ἔχει βασικὰ τὴν ἐπιθυμία νὰ συμμετάσχει στὴ ζωὴ τοῦ Θεοῦ.

Βιβλιογραφικὸς ὁδηγὸς

Ἡ Βιβλιογραφία ποὺ παραθέτουμε συγκεντρώνει τίτλους ποὺ στηρίζουν τὸ ἄρθρο μας καὶ διευρύνουν τοὺς ὀρίζοντες τῆς ἐρευνας στοὺς ἐφήβους καὶ τοὺς νέους. Μνημονεύονται καὶ παλαιότερες δημοσιεύσεις στὰ ἑλληνικὰ γιὰ νὰ δεῖχτῇ ἡ ἑγκαιρὴ διερεύνηση τῆς παιδικῆς θρησκευτικότητος στὴν χώρα μας. Ἡ πρόσφατη βιβλιογραφία προσανατολίζει ὡς πρὸς τίς νέες τάσεις στὴν ψυχολογικὴ προσέγγιση τῆς θρησκευτικῆς ἀναπτύξεως τῶν παιδιῶν καὶ τῶν ἐφήβων. Δὲν ἦταν στὶς προθέσεις τῆς σημερινῆς παρουσιάσεως ἡ πλήρης ἐπεξεργασία τῶν βιβλιογραφικῶν δεδομένων. Θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ συμπεριληφθοῦν καὶ ἄλλες μελέτες συναφεῖς μὲ τὸ θέμα ποὺ ἐξετάζουμε. Ἀρκεστήκαμε στὶς ἀπολύτως χρήσιμες παραπομπές.

ALLPORT G. W., Τὸ ἄτομον καὶ ἡ θρησκεία

του, Ἀθῆναι 1960, κεφ. Β' Ἡ θρησκεία τῆς νεότητος, σ. 51-80.

BENDALY Costi, Images parentales et attitudes religieuses. Διδακτορικὴ διατριβὴ ποὺ ὁ συγγραφέας τῆς, ὀρθόδοξος Λιβανέζος, υπέβαλε καὶ ὑποστήριξε στὸ Πανεπιστήμιον Jean-Moulin (Lyon III) τὸ 1982. Μικρὴ ἀνάλυση δημοσίευσε τὸ «Service Orthodoxe de Presse» (S.O.P.) στὸ τεύχος 66, Μάρτιος 1982, σ. 6).

BISSONNIER H., «Psychologie de la catéchèse», στὸ Univers de la Psychologie, Paris, Ed. Lidis, 1978, τ. 4, σ. 337-349.

BORNEMAN Ernest, Zur Frage eines Lehrbuchs der sexuellen Entwicklungspsychologie, περ. «Sexualpädagogik», 7, September 1979, 3, σ. 28-30.

CHIRBAN John T., Human Growth and Faith: Intrinsic and Extrinsic Motivation in Human Development, Washington D. C., University Press of America, 1981, 213 σ. Κριτικὴ παρουσίαση τοῦ βιβλίου ἀπὸ τὴν Vasiliki Eckley στὸ περ. «The Greek Orthodox Theological Review», τ. 28, Φθινόπωρο 1983, τεύχος 3, σ. 293-296.

EPIKXON Ἐρικ, Ἡ παιδικὴ ἡλικία καὶ ἡ κοινωνία, Ἀθήνα, Ἐκδ. Θ. Καστανιώτη, 1975, κεφ. 7 Οἱ ὀκτὼ ἐποχὲς τοῦ ἀνθρώπου, σ. 259-288.

FOWLER James W., Stages of Faith, The Psychology of Human Development and the Quest for Meaning, New York, NY, Harper and Row, 1981. Κριτικὴ παρουσίαση τοῦ βιβλίου ἀπὸ τὸν Steven S. IVY στὸ περ. «The Journal of Pastoral Care», τ. 36, 1982, 4, σ. 265-274. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ ἡ ἀπὸ τὸν Dennis D. SCHURTER χρησιμοποίησις τῶν «σταδίων τῆς πίστεως» ποὺ προτείνει ὁ FOWLER, γιὰ τὴν διαποίμηση τῶν διανοητικὰ καθυστερημένων. Βλ. ἄρθρο του στὸ ἴδιο περ. τ. 41, 1987, 3, σ. 234-240.

—, «Theologie und Psychologie in der Erforschung der Glaubensentwicklung», περ. «Concilium» τ. 18, Ἰούνιος-Ἰούλιος 1982, 6-7, σ. 444-447.

GIRGENSOHN K., Der seelische Aufbau des religiösen Erlebens, Leipzig 1930 (1921).

GOLDMAN Ronald, Religious Thinking From Childhood to Adolescence, London, Routledge, 1964.

GRUEHN W., Ψυχολογία τῆς θρησκείας, Ἀθῆναι

1938, κεφ. Ε' Γενετική Ψυχολογία τῆς θρησκείας, σ. 154-162.

HENKES R., la foi des jeunes de 12 à 17 ans, «Nouvelles Feuilles Familiales» 1978, 4, σ. 23-33.

ΘΕΟΔΩΡΟΥ Εὐαγγέλου Δ., Στοιχεῖα καὶ περιεχόμενο τοῦ χριστιανικοῦ βιώματος, Ἀθήνα 1979, 18 σ. (ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ περ. «Ὁ Ἐφημέριος»).

ΘΕΡΜΟΥ Βασίλη, «Ὡδὴ Κυρίου ἐπὶ γῆς ἀλλοτρίας» — Ψυχολογικὸ ἐπίμετρο γιὰ τὴ διδασχὴ, περ. «Σύναξη», τεύχος 14, Ἀπριλίου - Ἰουνίου 1985, σ. 103-105 (ἀνιχνεύει στὶς σχέσεις Θεοῦ-ἀνθρώπου τὸ μοντέλο τῆς πατρότητος, πατερναλισμὸ).

JACQUEMONT P., Quand les enfants nous parlent de Dieu («Les enfants de 8-13 ans et la foi chrétienne»), Paris 1978, 96 σ.

KOHLBERG Laurence, «Stage and Sequence: The Cognitive-Developmental Approach to Socialization», στοῦ N. D. Goslin (ed.), Handbook of Socialization, Theory and Research, Chicago, Rand McNally, 1969.

KARAGIORGOS Chr., Attitudes et conceptions religieuses chez les adolescents grecs de 16 à 18 ans, Réflexionssur une enquête, Strasbourg 1978. Τὶς τελικὲς του διαπιστώσεις ὡς πρὸς τὶς θρησκευτικὲς θέσεις καὶ ἀντιλήψεις τῶν ἐφήβων 16 ἕως 18 ἐτῶν στὴν Ἑλλάδα, ἐδημοσίευσε στὸ περ. «Ἀνάπλασις», τεύχος Μαΐου - Ἰουνίου 1987, σ. 21-28.

KOULOMZIN S., Our Church and our Children, St. Vladimir's Seminary Press 1975, Appendix: Guidelines for preparing a church school Curriculum, σ. 131-156.

KOPNAPAKH I. K., Ἡ ἐπίδρασις τοῦ θρησκευτικοῦ συμβόλου ἐπὶ τῆς προσωπικότητος τοῦ ἐφήβου, Μεθοδικὴ θρησκευτοψυχολογικὴ ἔρευνα: ἐπὶ ἐφήβων μαθητῶν, Θεσσαλονίκη 1968.

KOΦΙΝΑ Στ., Ἡ θρησκευτικὴ ἀνάπτυξη τοῦ παιδιοῦ, «Ἐκλογή» Θεμάτων Κοινωνικῆς Προνοίας ἀρ. 48, Ἀπρίλιος 1979, σ. 10-14.

ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ Π., Ἡ κοινωνικὴ καὶ θρησκευτικὴ κατάστασις τῶν ἐλλήνων φοιτητῶν (ἔρευνα), δημοσιεύτηκε σὲ συνέχειες στὴν «Ἡπειρωτικὴ Ἑστία» τῶν ἐτῶν 1976-1978 καὶ κυκλοφόρησε αὐτοτελῶς σὲ βιβλίον.

MARKANTΩNH I. Σ., Ψυχοσωματικὴ ἀνάπτυ-

ξις τοῦ παιδιοῦ, Δεδομένα πρὸς παιδαγωγικὴν ἀξιολόγησιν, Ἀθήναι 1968.

MERRITT David R., Studies on the Religious Development of Children — Some Notes on Early Explorers, εἰσήγγηση σὲ συνάντηση στὸ Οἰκουμενικὸ Ἰνστιτοῦτο τοῦ Bossey ἀπὸ 27 Μαΐου ἕως 1 Ἰουνίου 1979 μὲ θέμα «Ἐὰν μὴ γέννητε ὡς τὰ παιδιά — Πρὸς μία θεολογικὴ κατανόηση τῆς παιδικῆς ἡλικίας», 14 πολυγραφημένες σελίδες.

METRIKA, Ἑταιρείας Μελετῶν Ἀναπτύξεως Ἐπιχειρήσεων καὶ Ὁργανισμῶν. Ἀποτελέσματα ἐρεύνης τῆς, ποὺ ἐγίνε μεταξὺ τῶν κατοίκων τῆς πρωτεύουσας, ἀναφερόμενα στὴν θρησκευτικότητα ἐδημοσιεύθησαν στὴν «Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια» τῶν 16.3, 1.4, 16.4 καὶ 1.5.1980. Βλ. καὶ εἰδικὴ ἔκθεσις τῆς Ἑταιρείας.

ΜΩΡΑΪΤΟΥ Δ. Κ., Συμβολαὶ εἰς τὴν ἔρευναν τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς τῶν νέων μας, Ἐν Ἀθήναις (τύποις «Φοῖνικος») 1931, ε' + 26 σ.

—, Θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ ἀγωγή, Ἀθήναι 1935 (στὸ τέλος ὀλίγα τινὰ περὶ τῶν ψυχολογικῶν του ἐρευνῶν ἐπὶ τῆς θρησκευτικότητος τῶν ἐν τῷ Πειραματικῷ Σχολεῖῳ τοῦ Π.Α. φοιτῶντων μαθητῶν καὶ τῶν μεθόδων ὧς ἠκολούθησαν).

—, Ἐρευνᾶ ἐπὶ τῆς θρησκευτικότητος τῶν μαθητῶν, Ἀθήναι 1936, η' + 95 σ.

—, Ἐρευνα ἐπὶ τοῦ κύκλου τῶν θρησκευτικῶν παραστάσεων παιδιῶν 6-8 ἐτῶν, περ. «Θεολογία», 35, Ἰαν.-Μάρτ. 1964, 1, σ. 17-25.

ΝΗΣΙΩΤΗ Ν., Παράδοξις Ψυχολογίας τῆς Θρησκείας, Ἀθήναι 1978, σ. 95-97.

ROY Léon, λῆμμα «Παίδι», στὸ Λεξικὸν Βιβλικῆς Θεολογίας, Ἀθήνα, Ἐκδ. «Ἄρτος Ζωῆς», 1980, στῆλες 755-757.

TOMΑΣΙΔΗ Χριστόδουλου Χ., Εἰσαγωγή στὴν Ψυχολογία, Ἀθήνα, Ἐκδ. «Δίπτυχο», 1982, «Θρησκευτικὰ συναισθήματα», σ. 511-516.

VERGOTE A., Psychologie religieuse, Bruxelles 1966, deuxième partie: Esquisse d'une psychologie religieuse génétique, σ. 287-320.

Παρακαλοῦνται ὅσοι ἀποστέλλουν ταχυδρομικὲς ἐπιταγὲς πρὸς τὰ περιοδικὰ «Θεολογία», «Ἐκκλησία» καὶ «Ἐφημέριος», νὰ σημειώνουν καὶ τὴν αἰτία τῆς ἀποστολῆς.